

УДК 94 (477,438)

Ільюшин І.І.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН XX СТ. В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ І КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ ОБОХ НАРОДІВ

Автор наголошує на тому, що проблема подолання поширених у суспільній свідомості і укорінених у колективній пам'яті обох народів стереотипів, що стосуються важкої українсько-польської історичної спадщини, ще дуже далека від свого остаточного вирішення. І поки залишатимуться спогади про трагічні сторінки минулого в українсько-польських відносинах, зберігатимуться і ці стереотипи. Водночас в українських і польських науковців існуватиме надія побудувати таку історичну концепцію цих взаємовідносин, яка жоден із народів не ображатиме та сприйматиметься, якщо і не всіма, то принаймні більшістю, як компромісна. Подальші дослідження не повинні зводитися лише до пошуків вини або відповідальності тої чи іншої сторони за минулі події, а мусять йти у напрямку встановлення і пояснення їхніх справжніх причин, формування висновків для майбутнього.

Ключові слова: Організація українських націоналістів (ОУН), Українська повстанська армія (УПА), українсько-польський міжнаціональний конфлікт, суспільна свідомість, колективна пам'ять.

Від Першої світової війни і протягом майже цілого XX ст. шляхи боротьби європейських народів за омріяну незалежність перетиналися в різних місцях і нерідко заперечували один одного. Українці і поляки спрямовували одні проти одних зброю у «польському» Львові в 1918 р. і в «радянському» Києві у 1920 р., завдавали одні одним страждань на волинсько-галицьких землях за часів Другої Речі Посполитої і на теренах Радянської України в період сталінських масових репресій 1920–1930-х рр. Неймовірно великий тягар пролитої крові ліг на плечі покоління українців і поляків у роки Другої світової війни, коли міжнаціональний конфлікт охопив майже всі землі їхнього спільного проживання, окуповані на той час нацистською Німеччиною.

Після війни, внаслідок примусового переміщення всіх українців у 1947 р. з південно-східних земель Польщі на північні і пів-

нічно-західні (в ході сумнозвісної акції «Вісла»), політико-правове становище українського населення в усій країні було вкрай поганим. І хоча серед польських антикомуністичних діячів було чимало далекоглядних політиків, які шукали нові форми та концепції взаємин з українцями на основі визнання того, що з 1939 р. відбулися важливі зміни і повернення передвоєнного стану на східних землях як неможливо, так і непотрібно (особливо велика заслуга в цьому Єжи Гедройця і його колег по Літературному інституту в Парижі та часопису «Культура») [1], українці в Польщі до кінця 1980-х рр. вважалися людьми нижчого ґатунку. Їхнє становище почало поступово виправлятися лише зі зміною політичної системи в країні.

У травні 1997 р., у Києві, президенти обох країн Леонід Кучма і Олександр Квасневський підписали декларацію про порозуміння і поєднання. Пам'ять про важку історію була пересторогою, але вже не перешкоджала в спільній побудові майбутнього. Попри різні погляди на історію та оцінки тодішніх подій, українське та польське суспільства дійшли компромісу під час проведення урочистостей на Волині влітку 2003 р., доказом чого стало ухвалення спільної українсько-польської парламентської заяви, а також старання обох сторін, спрямовані на вшанування пам'яті про загиблих у тій трагедії 60 років тому.

Про те, наскільки це було важко зробити, свідчить той факт, з якими позиційними боями проходило обговорення згаданої парламентської декларації в Києві і Варшаві. Українські депутати зауважували, що в тексті заяви не адекватно до польських враховано випадки вбивств серед українського населення, намагалися порівнювати міру відповідальності представників обох народів за Волинську трагедію, а деякі стверджували, що роль Української повстанської армії в тих подіях «слід визнати правомірною» і що остання вела «справедливу народно-визвольну боротьбу проти всіх окупантів, до яких належали і поляки» [2, 1–2].

Важко проходило також обговорення спільної парламентської декларації напередодні та під час роботи польського Сейму. На засіданні комісії Сейму з міжнародних справ депутати партій «Право і справедливість» (ПіС), «Ліга польських родин» (ЛПР), «Польська селянська партія» (ПСП) наполягали на визначенні во-

линських подій як акту геноциду проти польського населення Волині. Більше того, лідери партій ПiС М. Юрек і ЛПР Р. Гертих «вважали за необхідне відкрито заявити про ці події як про факт геноциду проти людства» [3].

Нагадаємо також про те, що спільна заява Верховної Ради України і Сейму Польської Республіки була прийнята в українському парламенті більшістю, але з перевагою лише в один голос. Події навколо вшанування пам'яті загиблих стали предметом численних гострих дискусій і поза стінами Верховної Ради та Сейму. Досить сказати, що в українських друкованих засобах масової інформації на цю тему було опубліковано понад 100 матеріалів, задіяно до 30 періодичних видань загальним накладом близько 9 млн примірників. В обговоренні проблем важкої українсько-польської історичної спадщини взяли участь радіо, телебачення, понад 10 інтернет-видань.

Яка кількість матеріалів на тему «українсько-польського міжнародного конфлікту часів війни» з'явилася в польських медіях, навіть приблизно сказати важко. Безперечно одне. З огляду на те, що саме польська сторона вважала себе значно більшою мірою постраждалою під час цього конфлікту в Західній Україні і жадала від Києва певної «моральної сатисфакції» за це, в польських засобах масової інформації цих матеріалів було набагато більше. Втім, чимало з них скорше збуджували емоції, ніж спонукали до мислення.

Так, співавторка збірника спогадів постраждалих на Волині поляків [4], обговорення якого набуло широкого розголосу не лише в Польщі, а й в Україні, Єва Семашко на шпальтах газети «Річпосполита» висловилася таким чином: «Однозначно непринятною є заява, підготовлена парламентами Польщі і України. З моральної точки зору її не можна сприйняти – на одній площині поставлено злочин геноциду з оборонними чи нечисленними відплатними акціями. Це відбулося під тиском українських націоналістичних середовищ і свідчить про те, наскільки вони є впливовими в Україні» [5].

У ході проведення цих заходів в Україні з'явився відкритий лист українських інтелектуалів, які просили «вибачення у тих поляків, долі яких були понівечені українською зброєю» [6, 1]. Втім,

текст цього листа також не задовільнив тих, кому він був адресований у Польщі. У польських медіях і широкому сегменті польського суспільства утвердився погляд, що «Україна так і не зважилася на те, аби дати цілком адекватну моральну оцінку діям українських націоналістичних збройних формувань у минулому, а отже, поляки ще чекатимуть на вибачення від української влади» [7, 354].

Нова хвиля взаємних звинувачень піднялася 2008 р. у зв'язку з відзначенням вже 65-ї річниці волинських подій, яка, втім, не викликала такої бурхливої дискусії в українському суспільстві, котрою супроводжувалися заходи з вшанування пам'яті про загиблих в тій трагедії у Польщі. Дійшло до того, що члени загальнопольського Комітету з організації заходів із нагоди 65-ї річниці тих подій на чолі з його керівником віце-маршалком Сейму ПР Ярославом Каліновським почали домагатися через польських євродепутатів внесення в порядок денний засідання Європарламенту питання про визнання «злочинів ОУН і УПА» та юридичної кваліфікації їхніх дій стосовно польської людності, що проживала в роки війни на Волині та в Східній Галичині, як таких, «що носили ознаки народовбивства» [8].

15 липня 2009 р. у зв'язку з 66-ю річницею трагічних подій на Волині 1943 р. польський Сейм, зрештою, ухвалив постанову, в якій стверджувалося, що «ОУН і УПА здійснили так звану антипольську акцію – масові мордування, які мали характер етнічної чистки та риси народовбивства» [9]. Текст узгодили всі фракції, всі політичні партії. Коли маршалок Сейму Броніслав Коморовський прочитав текст ухвали, парламент вітав її стоячи, тривалими оплесками, що засвідчило одностайне схвалення.

Цю постанову слід сприймати як таку, що вносить розбіжності у вже прийняті 2003 р. польським Сеймом і Верховною Радою України примирливі документи [10]. Крім того, можна чекати подальшого її афішування однією чи іншою стороною з метою свідомого загострення українсько-польських взаємин. У будь-якому разі, незалежно від появи цієї постанови, в суспільно-політичних і громадських колах право-радикального і національно-патріотичного забарвлення в Україні надалі побутуватиме думка, що якщо поляки вважають, що услід за їх підтримкою

«помаранчевої революції», а також українських євроінтеграційних прагнень автоматично будуть позабуті минулі образи і кривди, завдані українцям, то вони сильно помиляються [11].

Зупинимося на деяких досі поширених у суспільній свідомості і колективній пам'яті українців і поляків стереотипах, що мають відношення до тих подій.

1. Тільки один з учасників українсько-польської територіальної суперечки за землі Волині, Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини, що відбулася в 1939–1945 (1947) рр., мав законне право на вказані території, тобто лише українці або лише поляки.

Втім, добре відомо, що як українці, так і поляки вважали ці землі своїми родинними, придбаними завдяки важкій праці багатьох поколінь. До того ж історичний досвід свідчить про те, що жодна країна чи народ ще ніколи добровільно не зрікалися територій, які вони з тієї чи іншої причини вважали власними. Саме в цьому, до речі, був весь драматизм українсько-польського територіального конфлікту.

Які ж підстави мали і продовжують мати на увазі, з одного боку, українська суспільна думка, з іншого – польська, котрі б давали їм право на обопільні претензії на вказані території, що мало місце в роки війни? Для української сторони такою підставою серед багатьох були статистичні дані загальнопольського перепису 1931 р., згідно з якими всі ці землі були населені переважно українцями. За цим переписом, наприклад, на Волині було 70,4% українців і лише 15,2% поляків та україномовних римо-католиків [12, 22]. І навіть міжвоєнна військова і цивільна колонізація Волині і Східної Галичини суттєво не змінила цього становища.

Для польської суспільної думки такою підставою поміж інших був значний економічний і культурний внесок поляків у розвиток цих земель упродовж їх багатостолітнього перебування в складі Польщі, що породжувало у польської сторони уявлення, що цього внеску не заперечуватиме жодна з країн. Тому від моменту їхньої втрати у вересні 1939 р. ніхто на польських землях не хотів сумніватися в тому, що після переможної війни «західних союзників» ці території з якихось причин могли бути не повер-

нуті Польщі. Боротьба за «східні креси» вже в ході війни дала польській стороні новий аргумент, який коротко можна було б сформулювати таким чином: «На теренах, які поляки завоювали власною кров'ю, вони не були окупантами» [13].

2. Тільки один з учасників українсько-польської територіальної суперечки за вказані землі винен в тому, що в ході війни за умов німецької окупації ця суперечка набрала форм кривавої різанини, етнічних чисток, народовбивства тощо, тобто лише українці або лише поляки. Такий погляд, поширений в Польщі, спирається сьогодні, окрім іншого, ще й на результати слідства у справі «переслідування людности польської національності на Волині в 1939–1945 рр.», яке проводив люблінський відділ Комісії для покарання злочинів проти польського народу (надалі – Комісія) Інституту національної пам'яті. Саме ці матеріяли «послужили істотним чинником для доведення слідством, що на Волині було скоєно злочин народовбивства» [14, 35, 48], а також напевно дали підстави Сейму РР ухвалити згадану постанову.

Найвагомішою підставою розпочати карну справу з цього питання стала публікація «Злочини українських націоналістів, здійснені щодо польського населення Волині у 1939–1945 рр.» (Варшава, 1990), яку підготували Юзеф Туровський і Владислав Семашко – ветерани партизанської формації Об'єднання солдатів 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії Крайової, а також лист Об'єднання родин жертв українських націоналістів у Вроцлаві від 22 січня 1991 р., в якому йшлося «про злочини українських націоналістів, скоєні стосовно польської кресової людности». Тобто Комісія, розпочинаючи слідство в цій справі, вже керувалася переконанням, що українські націоналісти в роки війни скоїли на території колишнього Волинського воєводства злочини проти поляків [15, 19].

На підставі зібраних упродовж 1990-х рр. слідчих матеріялів члени Комісії зробили попередній висновок про те, що ці злочини підпадають під окреслення їх Конвенцією ООН 1948 р. як «злочин народовбивства» і відповідають статті 118 §1 і §2 чинного в Польщі кримінального кодексу. 2000 р. слідство поновили і висунули три слідчі версії перебігу так званої антипольської акції на Волині, які належало перевірити подальшими дослідженнями.

Згідно з першою версією, антипольську акцію, метою якої було фізичне знищення (екстермінація) польської людности на Волині, запланувало й підготувало військово-політичне керівництво ОУН і УПА, а здійснили підпорядковані їм збройні загони, так звані групи української самооборони, а також зорганізовані для цієї мети селяни. Вбивства поляків на Волині мали на меті знищити всю місцеву польську національну групу. Організація вбивств, їх перебіг, розмах, територіяльні межі, а також цілі і мотиви їх здійснення давали підстави твердити, що на території Волині в 1939–1945 рр. було скоєно злочин народобвиства.

Друга слідча версія припускала, що керівники ОУН і УПА, хоч і бажали очистити визнану за етнічні українські землі територію Волині від поляків, не ставили за мету його фізичної екстермінації, а прагнули змусити польське населення залишити ці терени. Вони вбачали в ньому перешкоду для створення незалежної України: передбачалося, що по завершенні війни міг відбутися плебісцит для вирішення питання державної належності Волині, і відсутність поляків робила його результат передбачуваним. «Різанина», до якої дійшло, не була запланована, керована та схвалена провідниками ОУН і УПА, перебіг акції вийшов з-під їхнього контролю.

Третю слідчу версію побудовано на припущенні, що вбивства польської людности на Волині були місцевою ініціативою ватажків окремих загонів і не були узгоджені попередньо з керівництвом ОУН і УПА. Їх скоєно в польських селах і колоніях, де зосереджувалися групи польської самооборони, визнані «загрозою українським націоналістам (українському населенню)». Антипольські акції дали українським селянам зручну нагоду помститися за справжні чи уявні кривди, що їх вони зазнали від поляків чи польської держави, зокрема в міжвоєнний період. А також, скориставшись беспорядністю польської людности, позбавленої захисту власної держави, привласнити землі та майно вбитих і вимушених до втечі поляків.

Дві перші версії ґрунтовано на припущенні, що провідники ОУН і УПА керувалися ідеєю створення незалежної держави, яка мала бути побудована за принципом «етнічної гомогенности», тобто з однорідною національною структурою суспіль-

ства. Третя припускала трактування антипольської акції як знаної з історичного минулого «жакерії» – бунту українських селянських мас проти «польських панів» і помсти за давніші кривди на національному та соціальному ґрунті. Всі три слідчі версії базовано також на твердженні, що на Волині дійшло до «чисток» у середовищі чітко окресленої національної групи. Отже, під питанням залишався не самий факт наявності складу злочину, а проблема його генези, перебігу, а також карної відповідальності виконавців.

Слідство унаочнило те, що специфіка «волинських подій» надто складна, щоб однозначно визнати котрусь із початково прийнятих версій за остаточну або, навпаки, цілком її відхилити. Процес верифікації зібраного матеріялу та його інтерпретації має динамічний характер. Він триває і, можливо, триватиме багато років мірою надходження нових даних. На думку слідчих, на сьогодні не можна виключити, що антипольська акція поєднувала в собі всі три окреслені варіанти пояснення перебігу «волинських подій» (не сумніваються вони лише в тому, що в кожному разі «було скоєно злочин народовбивства»).

Якщо не до кінця з'ясованою залишається картина генези та перебігу «волинських злочинів», то під іще більшим питанням є справа карної відповідальності за їх виконання. Оскільки до цього часу не виявлено документа, який містив би наказ на фізичне знищення поляків (про існування такого наказу відомо лише зі свідчень заарештованих НКВС членів ОУН і УПА), виокремити коло відповідальних за таке рішення осіб, а також усіх виконавців антипольської акції, є проблематичним. Скажімо, як вирахувати міру відповідальності за вбивства поляків Миколи Лебедя, який де-юре до 13 травня 1943 р. очолював Центральний провід ОУН, і хоча масові вбивства польської людности вже почалися, але він був противником їх скоєння, як, між іншим, і рішення про створення УПА, яке вважав завчасним. З іншого боку, яка частка відповідальності лежить на Дмитрі Клячківському, якому влада належала де-факто і який, як крайовий провідник ОУН-Бандери на Волині і Поліссі, всупереч настановам Лебедя на власний розсуд ініціював «антипольську акцію» і лише пізніше (в серпні 1943 р. на III надзвичайному великому зборі ОУН) отри-

мав санкцію на такі дії від Центрального проводу ОУН та його нового керівника Романа Шухевича [16].

На думку слідчих, частина керівників ОУН і УПА, в тому числі члени Центрального проводу, справді спочатку були проти такого розв'язання проблеми польської національної меншини, хоча також уважали поляків перешкодою для вільного розвитку української нації на цих теренах. Але наслідки проведення антипольської акції на Волині переконали тих, хто висловлював скептицизм щодо можливості здійснення «чистки», у реалістичності такої політики, і тому Центральний провід ОУН зважився на її проведення також на території Східної Галичини (на думку польського історика і працівника Інституту національної пам'яті Гжегожа Мотики, частиною цієї акції були також дії УПА з цілковитої деполонізації регіону Бескид на території Ряшівщини (Жешувщини), що від 1945 р. належала Польщі) [17, 92].

Тут, можливо, доречно вказати на те, що від вересня 2009 р. вроцлавський відділ Комісії з покарання злочинів проти польського народу своєю чергою поновив слідство в справах «злочинів, скоєних українськими націоналістами в 1939–1946 рр. на території колишніх Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств».

Є очевидним, що знищення польської людности не було для керівництва ОУН і командування УПА самоціллю (хоча деякі польські дослідники це і стверджують), а лише засобом отримати етнічно однорідну територію, умовою *sine qua non* створення незалежної України. Не можна не підкреслити й ту обставину, що в середовищі польських дослідників цієї проблеми (зокрема тих, хто провадив слідство) існують суттєві розбіжності в оцінці багатьох її аспектів. Поза сумнівом, частина з них зазнала впливу чи навіть тиску кресово-комбатанських і польських еміграційних організацій, чия позиція полягає в тому, що антипольська акція ОУН і УПА є виявом скоєного в роки війни стосовно поляків «третього народовбивства після німецького і радянського», а в силу того, що це народовбивство було не тільки тотальним (на зразок нацистського Голокосту євреїв), «але супроводжувалося також застосуванням найжорстокіших, садистських тортур, то в певних

аспектах воно було навіть вищим за порівнювані з ним інші геноциди» [18, 23].

Директор Польського інституту в Лондоні, професор міжнародного права та політичних наук Ришард Шавловський запропонував для його юридичної кваліфікації навіть новий термін «genocidium atrox», який набуває усе більшого поширення в польській літературі [19]. Ба більше, Шавловський вважає, що ця «дефініція на означення українських злочинів стосовно поляків має бути терміново введена до міжнародного політичного і наукового обігу, оскільки досі західні політики, журналісти, студенти тощо приречені на брехливу інформацію на тему українсько-польських відносин, яку вони отримують із українських енциклопедій» [20, 419].

І хоч би як сьогодні наші польські колеги заперечували такий «радикальний погляд», і хоч би скільки пояснювали принципову відмінність «українсько-польського конфлікту» від «антипольських дій» нацистів та НКВС в роки Другої світової війни, новий концепт може поширитися так само швидко, як термін Рафаеля Лемкіна «геноцид». Скільки в тому буде науки, а скільки – політики, виміряти важко.

Незавершеність слідства не завадила Сеймові ухвалити згадану постанову і дати, хоч і за наявності численних детально задокументованих воєнних злочинів, радше все-таки політичну оцінку діям ОУН і УПА, яка містить обидві дефініції: «етнічна чистка» і «народовбивство». Добре відомо теж, як тиснуло на польських державних посадовців національно-кресове середовище, звідки чути було закиди навіть деяким працівникам Інституту національної пам'яті у діях на шкоду «польським державним інтересам» [21].

Цей тиск дужчав мірою утвердження в українському суспільстві думки про необхідність якось вписати історію ОУН і УПА «в історичну традицію національно-визвольної боротьби українського народу» й ухвалити закон «про визнання ОУН-УПА воюючою стороною у Другій світовій війні».

Нагадаємо, що останні укази на посаді Президента України Віктора Ющенка «Про присвоєння Степану Бандері звання Герой України» і «Про вшанування учасників боротьби за незалежність

України у ХХ столітті» [22] викликали зворотню реакцію навіть Європарламенту. На звернення від 25 лютого 2010 р. країн-членів Європейського Союзу до нового Президента України Віктора Януковича скасувати перший з указів Вищій адміністративний суд України відповів рішенням від 2-го серпня 2011 р. про такі незаконність документів про присвоєння звання Героя України Роману Шухевичу і Степану Бандері. ВАСУ наголосив, що цей вердикт може бути переглянутий Верховним судом України в порядку, встановленому законодавством [23].

Втім, українську сторону в справі «злочинів ОУН і УПА» цікавить і інше. Адже «деякі акції польських збройних формувань», спрямовані проти української цивільної людности, також могли мати характер етнічної чистки та риси народовбивства [17, 14]. Назвімо хоча б українські поселення Сагринь на Грубешівщині, Верховини на Холмщині, Павлокома на Перемищині, Завадка Мороховська на Сяноччині тощо, де загони Армії Крайової, Народових Сил Збройних чи підрозділів Війська Польського здійснили не менш масові вбивства цивільних осіб, ніж загони УПА в Павлівці на Володимирщині і дивізійники «СС Галичина» в Гуті Пеняцькій на Бродівщині. Якими будуть висновки варшавського відділу Комісії з покарання злочинів проти польського народу, що від червня 2001 р. провадить слідство в цій справі? [15, 17].

Ще пильнішу увагу привертає оцінка дій польської влади під час здійснення депортаційної акції «Вісла» в 1947 р., яка не може полишити байдужим жодного свідомого українця. Примусове переселення української людности з південно-східних теренів повоєнної Польщі на «землі одзискане» в рамках цієї операції стало можливим тільки в умовах процесу «сталінізації» Польщі. У цьому контексті, наприклад, засудження цієї акції, вважає польський історик Г. Мотика, сприятиме розриву з пеенерівським минулим, і навпаки, ті, хто сьогодні робить спроби виправдати примусове переселення 1947 р., наближаються до етичного релятивізму щодо комуністичних злочинів [17, 180].

Підставою для розгляду цього питання жешівським відділом Комісії став надісланий до Інституту національної пам'яті лист голови Об'єднання українців у Польщі від 4 травня 2007 р. Він містить пропозицію розпочати слідство в справі проведення акції

«Вісла», а також з'ясувати, чи повноважна була за тодішнім законодавством Президія Ради міністрів Польщі ухвалювати рішення про депортацію українців із використанням задля цього підрозділів Війська Польського. Висновки, до яких дійшла Комісія, вивчаючи основні ухвали польських державних органів у перебігу готування та здійснення операції, на сьогодні є такими:

1) ніхто до цього часу в Польщі не довів протизаконність чинного за часів ПНР правопорядку, тож немає змоги а рїогіє стверджувати, що акція «Вісла» чи то на етапі її планування, чи здійснення не відповідала чинному тоді законодавству, а отже, мала склад злочину;

2) на думку Комісії, операція «Вісла» здійснювалася винятково на підставі відповідних рішень найвищих польських державних органів і уповноважених у цій справі владних інституцій. Згідно з директивою міністра національної оборони Польщі Роля-Жимерського №7 від 5 травня 1947 р., «головним завданням Оперативної Групи «Вісла» була «ліквідація українських банд у повітах Сянок, Леско, Перемишль та Любачів», а «виселення з указаних теренів української і змішаної людности» мало бути «лише допоміжною акцією в цій боротьбі, що ускладнить існування банд і знищить їхню матеріальну базу», отже, на думку Комісії, ця операція юридично не може бути визнана такою, що мала ознаки «злочину народобвиства»;

3) Комісія вважає, що цілком інакше слід підходити до оцінки тих конкретних випадків, пов'язаних зі смертю людей чи то під час переселення, чи арешту або під час перебування у фільтраційному таборі в Явожні, коли окремі чиновники своїми діями могли порушити чинне на той час законодавство [24, 23–24].

Не будемо коментувати тут ці висновки, з якими не згодні не лише постраждалі від акції «Вісла» та їхні нащадки, але й чимало польських науковців, політиків і журналістів. Однак не можемо не звернути увагу на те, що Інститут національної пам'яті і в цій справі, здається, більше керується міркуваннями тих осіб, чиї погляди можна назвати «радикальними» [25, 139], а не, скажімо, західних дослідників, які намагаються підходити до правової і моральної оцінки українсько-польських міжетнічних конфліктів, у тому числі цієї операції, з незаангажованих позицій,

і які також, у свою чергу, вважають праці польських еміграційних дослідників такими, що не позбавлені в багатьох аспектах «націоналістичного погляду» на події [26; 27; 28, 234].

Вивчення зібраних на сьогодні у фонді фонозаписів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України оповідей українських респондентів – свідків тих подій, показує, що чільною причиною кривавого конфлікту була не якась споконвічна зоологічна ненависть одного народу-сусіда до іншого, а суперечності, витворені в краї польським політичним режимом 1920–1930-х рр. Фіксація інформації українських респондентів про тогочасні відносини на територіях спільного мешкання обох народів здійснювалася за принципом, коли респондент розповідав про те, що «сам бачив» чи, в усякому разі, про що «говорили всі» в його населеному пункті. При цьому наголос при опитуванні робився на тому, що давало можливість на підставі аналізу поведінки конкретних людей прослідкувати за «логікою подій» і виявити джерела конфлікту. Зібрана в такий спосіб інформація може наблизити до з'ясування, що у діях учасників тодішніх подій визначалося внутрішньою мотивацією, а що принесено ззовні.

Аналіз оповідей українських респондентів дає підстави говорити про існування повсюдного конфлікту між бажаним – звичкою жити з сусідами в мирі – та вказівками, що надходили «згори» і сприяли загостренню міжнаціональних відносин. Стає очевидним, як фактичне безладдя часу німецько-польської війни, встановлення радянської влади, гітлерівської окупації було живильним середовищем для проявів «нецивілізованості» з обох боків [29, 137]. Що ж стосується української сторони, то одно-стайно вимальовується значно більша її стихійність чи анархічність, яка, втім, «дозволяла» полякам протягом століть селитися на землях, де українці чисельно значно переважали т. зв. «ляхів», і жити тут нерідко комфортніше, ніж на покинутій батьківщині. Очевидно, як кожна меншина у будь-якій державі, особливо в своїй основній сільській масі, хто через прив'язаність до землі, хто зі страху, вони (українці/поляки) первісно готові були бути лояльними щодо влади. Вони виявляли поступливість, терплячість, миролюбність щодо своїх сусідів, навіть коли зустрічалися з проявами ненависти і озвіріння, гоноровитости і зневаги, край-

нього шовінізму і націоналізму в їхніх поглядах і поведінці. Водночас вони улягали тискові «керівних ланок», а ті у своїх діях на спірних теренах керувалися настановою, що ця земля може мати тільки одного господаря, і тим господарем мають бути саме вони. На жаль, тодішній підхід «керівних ланок» до державного будівництва за принципом «не якою буде країна, а числом вона буде» зберігся до сьогодні, принаймні в Україні.

Ці міркування не можна полишити без згадки про поширений в певних верствах населення в Україні (переважно на сході та півдні) і в Польщі погляд, що першопричину кривавої різанини, етнічних чисток, народовбивства тощо слід шукати в «злочинній ідеології ОУН, яка зуміла збунтувати велику частину західних українців проти поляків, а як не збунтувати, то терором примусити до виступів проти них» [30, 274]. Продовженням цієї тези слід вважати твердження про те, що ОУН-Бандери «скористалася геополітичною ситуацією і німецькою окупацією спірних теренів, аби реалізувати (віддавна задуману – І.І.) акцію етнічної чистки польської меншини в селах і малих містечках» [13].

Більшість українських істориків визнає, що в контексті Другої світової війни терміном «геноцид» визначають те, що робили німецькі нацисти в Аушвіці, Треблінці тощо. Стосовно злочинів на Волині можна використовувати термін «етнічні чистки», «екстермінація», тобто фізичне знищення, але не «народовбивство». Так вважає, наприклад, і комбатант (ветеран) Армії Крайової, воляняк, польський професор Владислав Філяр [31].

До того ж варто зазначити, що аналіз оунівської внутрішньої документації, як, між іншим, і знання тодішніх військових геополітичних реалій свідчать про те, що ОУН-Бандери і командування УПА радше були зацікавлені в тому, щоб домовитися з поляками про спільну боротьбу проти СРСР або про їхній нейтралітет у боротьбі ОУН проти радянської влади, ніж відкривати антипольський фронт. У рішеннях другої конференції ОУН-Б від березня 1942 р. так і було записано: «домовитися з поляками про спільну боротьбу проти СРСР або про їхній нейтралітет у боротьбі ОУН проти СРСР» [32, с.14–15].

Стосовно ж ідеології і багатьох практичних аспектів діяльності ОУН і УПА (терор, застосування принципу колективної

відповідальності проти цивільної людної тощо) слід сказати, що вони також мали вирішальне значення для остаточної дестабілізації українсько-польських взаємин, наклали негативний відбиток на характер боротьби українського самостійницького руху, заретушовуючи його національно-визвольний характер, і значною мірою сприяли тому, що українсько-польська територіальна суперечка набрала форм «кривавої різанини».

3. Сумнівний характер легітимності входження західноукраїнських земель до УРСР і СРСР в 1939 р. та, відповідно, сумнівність законності встановлення українсько-польського повоєнного кордону.

У польській громадській думці поширений погляд, що визнання офіційно впровадженої в УРСР і СРСР вже в жовтні-листопаді 1939 р. назви Західна Україна є, з одного боку, визнанням законності результатів «сфальсифікованих радянських плебісцитів», а з іншого, має слугувати зміцненню погляду, що то, власне, українці мали більше прав на ці землі, ніж поляки. Так само, на думку значної частини польського загалу, зарахування таких заходів радянської влади, як то: націоналізація банків і великої промисловості, конфіскація земель поміщиків, ліквідація безробіття, відкриття шкіл, дитячих садків, поліклінік та запровадження безкоштовного лікування, житлове будівництво тощо, до «плюсів радянської окупації» – є панегіриком сталінському політичному режиму. Тим більше, коли при цьому замовчується або недостатньо говориться про досягнення часів державного будівництва Другої Речі посполитої, яких, на переконання польської сторони, було набагато більше [33].

У новітній українській суспільно-політичній думці (і навіть в навчальній літературі та наукових монографіях) також інколи доводиться зустрічатися з тим, що, вже відкинувши міфи радянської історіографії, вчені, політики, журналісти або просто пересічні громадяни замінюють їх новими міфами, які не тільки не відповідають історичним реаліям, але навіть далекі від здорового глузду. Яскравим свідченням кричущих відмінностей від загальноприйнятих оцінок багатьох аспектів української і польської історії є виданий 2007 р. під грифом Міністерства освіти України навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

авторства Р.П. Іванченко. На підтвердження вищезазначеного, процитуємо лише один фрагмент цієї праці: «Відомо, що польський еміграційний уряд мав намір, спираючись на допомогу гітлерівських збройних сил, відновити свою державу, безумовно, за рахунок українських територій...» [34, 424]. Як польський еміграційний уряд, перебуваючи на території Великобританії і маючи її за свого союзника, міг водночас розраховувати на допомогу гітлерівських збройних сил у відновленні своєї держави та ще й за рахунок України, може знати, напевно, тільки автор згадуваного тут «навчального посібника».

На противагу щойно цитованим науково виваженими виглядають такі міркування з цього приводу. Та обставина, що Україна в 1939 р. не виступала як суб'єкт міжнародної політики, знімає з неї відповідальність за дії як Радянського Союзу, так і Німеччини, зокрема у процесі виконання їхніх домовленостей щодо територіальних змін в Європі по пакту Молотова-Риббентропа. Водночас воз'єднання Західної України з УРСР, попри специфічні міжнародні та внутрішні політичні обставини, в яких воно відбувалося, було реалізацією природного права українського народу до соборності своїх земель, за що він боровся впродовж багатьох століть, і фактично означало відновлення акту злуки, одностайно схваленого у січні 1919 р., але проігнорованого тоді європейськими державами. Отже, український народ, будучи зовсім непричетним до виникнення драматичної ситуації передодня і початкового етапу Другої світової війни, тільки скористався цими обставинами для реалізації законного права на об'єднання своїх земель, що аж ніяк не ставить під сумнів анексіоністський характер політики Радянського Союзу та Німеччини як щодо Польщі, так і щодо України зокрема [35, 7].

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що проблема подолання поширених у суспільній свідомості і закоренілих у колективній пам'яті обох народів стереотипів, що стосуються важкої українсько-польської історичної спадщини, ще дуже далека від свого остаточного вирішення. І поки залишатимуться спогади про трагічні сторінки минулого в українсько-польських відносинах, зберігатимуться і ці стереотипи. Водночас в українських і польських науковців існуватиме надія побудувати таку історичну

концепцію цих взаємовідносин, яка жоден із народів не ображатиме та сприйматиметься, якщо і не всіма, то принаймні більшістю, як компромісна. Подальші дослідження не повинні зводитися лише до пошуків вини або відповідальності тої чи іншої сторони за минулі події, а мусять йти у напрямі встановлення і пояснення їхніх справжніх причин, формування висновків для майбутнього.

Список використаних джерел

1. J. *Giedroyc*. Emigracja ukraińska. Listy 1950–1982. Archiwum «Kultury». – Warszawa, 2004. – 830 s.
2. Голос України. – 2003. – 11 липня.
3. Gazeta Wyborcza. – 2003. – 8 lipca.
4. *W. Siemaszko, E. Siemaszko*. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – Т. 1–2. – Warszawa, 2000. – 1440 s.
5. Rzeczpospolita. – 2003. – 12 lipca.
6. Волинь 1943. Боротьба за землю. Відкритий лист з приводу 60-ї річниці збройного українсько-польського конфлікту на Волині // *І. Незалежний культурологічний часопис*. – 2003. – № 28.
7. *A. Żupański*. Droga do prawdy. O wydarzeniach na Wołyniu. – Toruń, 2006. – 370 s.
8. Wywiad wicemarszałka Sejmu RP Jarosława Kalinowskiego dla «Myśli Polskiej». – 2008. – № 3. – 20 stycznia.
9. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 lipca 2009 r. w sprawie tragicznego losu Polaków na Kresach Wschodnich. / <http://isap.sejm.gov.pl/>
10. Інтерв'ю з віце-президентом Європейського парламенту Мареком Сивцем «Ми робимо серйозні кроки назад. На жаль...» // Матеріал підготовлений: О. Решетилова, І. Сюдюков, Т. Козирева. Небезпечна подачка екстремістам. Чому мовчать совісні поляки? // *День*. – № 133. – Серпень 2009.
11. Українська газета плюс. – 2008. – 27 березня – 2 квітня.
12. Mały rocznik statystyczny 1939. – Warszawa: GUS, 1939. – S. 22–25.
13. *K. Baranowska*. Wywiad radcy Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej RP prof. Jana Żarynia «Rzeczpospolitej». – 2009. – 14 lipca.
14. *P. Zajac*. Prześladowania ludności narodowości polskiej na terenie Wołynia w latach 1939–1945 – ocena karnoprawna zdarzeń w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZPNP w Lublinie // *Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*. Т. 2. Ludobójstwo / Pod red. R. Ignatiewa, A. Kury. – Warszawa, 2008. – S. 34–49.

15. Wykaz postępowań karnych w sprawach polsko-ukraińskich prowadzonych przez oddziałowe komisje ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2001. – № 8. – S. 19–20.

16. Літопис УПА. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. Нова серія. – Т. 9. – Київ-Торонто, 2007. – Витяг з протоколу допиту члена Центрального проводу ОУН М. Степаняка від 25 серпня 1944 р. – С. 93; Витяг з протоколу допиту О. Луцького від 3 липня 1945 р. – С. 324–325.

17. *G. Motyka*. W kręgu «Łun w Bieszczadach». Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad. – Warszawa, 2009. – 190 s.

18. *R. Szawłowski*. Trzy tematy z dziedziny «Genocydologii» // Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo. – S. 23–33.

19. Encyklopedia katolicka. T. XI. Hasło Ludobójstwo. Cz II – «Aspekt socjologiczny» i cz. III – «Aspekt historyczny». Lublin. 2006. Szpalta 126.

20. *R. Szawłowski*. «Holocaust polski» w ujęciu amerykańsko-polskiego profesora // Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu-Instytutu Pamięci Narodowej. XL. – Warszawa. – 1997–1998.

21. Відкритий лист Голови загальнопольського порозуміння кресових і комбатанських організацій Яна Невінського на ім'я Маршалка Сейма ПР Броніслава Коморовського від 22 липня 2008 р. / <http://www.odkrywca.pl/65-rocznica-zbrodni-oun-upa-a-wladze-pp>.

22. Указ Президента України Віктора Ющенка № 46/2010 «Про присвоєння Степану Бандері звання Герой України» від 20 січня 2010 р.; Указ Президента України Віктора Ющенка № 75/2010 «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» від 28 січня 2010 р. / <http://www.president.gov.ua>

23. <http://www.NEWSru.ua/Україна/> 3 серпня 2011 р.

24. *A. Kura*. Akcja «Wisła» w świetle niektórych dokumentów // Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo. – S. 61–64.

25. *R. Szawłowski*. Podstawy prawne akcji «Wisła» // Akcja «Wisła». Przyczyny, przebieg, konsenkwencje. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej 23–24 lutego 2007 r. Przemysł, 2007. – S. 139–166.

26. *T. Snyder*. «To Resolve the Ukrainian problem Once and for All»: the Ethnik Cleansing of Ukrainians in Poland 1943–1947 // Journal of Cold War Studies. – 1999. – Vol. 1. – № 2. – P. 86–120.

27. *T. Snyder. Akcja «Wisła» a homogeniczność społeczeństwa polskiego // Akcja «Wisła». Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 18–19 kwietnia 2002 r. Warszawa, 2003. – S. 49–54.*

28. *M. Dean. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944. Houndmills; Basingstoke; Hampshire; London, 2000, pp. 268.* Дивись зауваження на працю американсько-польського дослідника Тадеуша Піотровського: *T. Piotrowski. Poland's Holocaust: Ethnik Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947. Jefferson, North Carolina, and London 1998, pp. 437.*

29. *І. Пусько. Фонд фонозаписів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ як джерело інформації про трагедію міжнародного конфлікту на Холмщині, Підляшші й Берестейщині у 1938–1944 рр. // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць / За заг. ред. М. Кучерепи. – Луцьк, 2008.*

30. *В. Поліщук. Гірка правда: злочинність ОУН-УПА. – Торонто-Варшава-Київ, 1995.*

31. *Rozmowa Pawła Smoleńskiego z prof. Władysławem Filarem, naocznym świadkiem wołyńskiej tragedii, kombatantem AK od 8 lipca 2003 r. //http://wyborcza.pl/1.75480.1609379.html*

32. *С. Кокін. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Випуск 1. – Київ, 2000. – 147 с.*

33. *A. Szycht. W krzywym zwierciadle. – Gazeta Polska. – 2009. – № 20 (825). – 19 maja.*

34. *Р. Іванченко. Історія без міфів. Бесіди з історії української державності: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-ге видання. – Київ: МАУП, 2007.*

35. *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади. – У 3-х томах. – Т. I. – Під ред. Ю. Сливки. – Львів, 1996. – 752 с.*

Ильюшин И.И. Проблемные вопросы украинско-польских отношений в XX веке в общественном сознании и коллективной памяти обоих народов

Автор акцентує увагу на тому, що проблема подолання поширених в суспільстві стереотипів стосовно важкого українсько-польського історичного насліддя ще дуже далеко від свого остаточного рішення. І поки зберігаються спогади про трагічні сторінки минулого в українсько-польських відносинах, будуть залишатися і ці стереотипи. В той же час у українських і польських учених існує надія побудувати таку концепцію взаимоотношеній, котра не

будет обижать ни один из народов, и если не всеми, то по крайней мере большинством будет восприниматься как компромиссная. Дальнейшие исследования не должны сводиться к поиску вины или ответственности той или другой стороны за события прошлого, а должны идти в направлении установления и выяснения их действительных причин, вынесения уроков на будущее.

Ключевые слова: *Организация украинских националистов (ОУН), Украинская повстанческая армия (УПА), украинско-польский межнациональный конфликт, общественное сознание, коллективная память.*

Iliushyn, I.I. Difficult questions of Ukrainian-Polish relations in the 20th century in Public Consciousness and Collective Memory of both peoples

The paper is devoted to some basic and the most spread stereotypes in public consciousness and collective memory of the Ukrainians and Poles concerning problem of the Ukrainian-Polish nationality conflict in the 20th century.

Key words: *Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ukrainian Uprising Army (UPA), The Ukrainian-Polish nationality conflict, The Public Consciousness, The Collective Memory.*